

UDK 329.18»1941—1945«
Pregledni članak

Kontrarevolucionarne organizacije na Kosovu i Metohiji 1941—1945. godine

MILORAD VAVIĆ
Zvečan, SFRJ

Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i Metohiji odvijala se u uslovima koji su se umnogome razlikovali od prilika u drugim krajevima Jugoslavije. Ta se konstatacija temelji na činjenici da je to bila sredina opterećena nasleđenim lošim međunacionalnim odnosima, čija je karakteristika između dva rata bila neravnopravnost albanske narodnosti. Komunistička partija Jugoslavije, koja je u toj Oblasti obnovljena na početku tridesetih godina, pored ostalog borila se i za nacionalnu ravnopravnost, mada su joj mogućnosti bile nedovoljne da bi u tom pogledu obezbedila bar minimalne rezultate.

Jedan je od bitnih elemenata političkih prilika na Kosovu i Metohiji bio mali broj Albanaca u članstvu KPJ. Pred aprilski rat 1941. od ukupno 270 članova Partije samo 20 bili su Albanci. Na početku 1942. to se unekoliko poboljšalo, jer su od 302 člana 52 bili Albanci. Među njima 16 su bili povratnici iz Albanije, gde su se do rata školovali ili radili. Do završetka kratkotrajnog rata nije bilo izrazitijeg povećanja članstva KPJ iz reda pripadnika albanske narodnosti. Razlog je delom bio u sektaškom odnosu, ali još više u nepoverenju Albanaca prema Srbima i Crnogorcima, odnosno Srba i Crnogoraca prema Albancima.¹

Značajan element bila je i snažna velikoalbanska propaganda koja se, naročito posle 1926. godine, širila iz Albanije. Iz pograničnog mesta na tlu Albanije Kuks (Kukös) intenzivno je delovao centar italijanske vojne obavestajne službe — Servizio informazioni militari (SIM), pod vodstvom kapetana Anđela Antike. Od 1937. na tom je području zapaženu aktivnost ispoljavala i nemačka vojna obavestajna služba — Abwehr, koja je u Kosovskoj Mitrovici (Titova Mitrovica) formirala snažan cen-

¹ Arhiv Pokrajinskog komiteta SK Kosova, Priština, br. 3/10, k. 17; Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda 1941—1945 (dalje: Zbornik), t. I, knj. 19, d. 11.

tar pod rukovodstvom Xhafera Deve, industrijalca. I jedna i druga služba raspolagale su razgranatom mrežom agenata, koji su uspešno raspirivali antijugoslovensko, u prvom redu antisrpsko raspoloženje u albanskim masama.²

Između dva rata delovao je Kosovski komitet, organizacija osnovana 1913. godine s ciljem da se Kosovo i Metohija, delovi južne i istočne Srbije, Novopazarski sandžak, zapadna Makedonija i delovi Crne Gore pripoje Albaniji. Na toj liniji bio je sporazum koji je predsednik Kosovskog komiteta Hasan Prishtina sklopio, 17. marta 1933, sa ustaškim vođom drom Antom Pavelićem o saradnji na rušenju Jugoslavije i zajedničkoj granici između Velike Albanije i Nezavisne Hrvatske. Ta je organizacija posle okupacije Albanije, pod okriljem Italijana, pojačala propagandu prema Kosovu i Metohiji, prateći je terorističkim akcijama. U 1940. godini u Albaniji su formirane tzv. kačak-grupe koje su ubačivane u Jugoslaviju radi izvođenja atentata i diverzija. Više takvih grupa likvidirano je ili pohvatano u pokušajima da pređu granicu.³

U zemlji su delovale ilegalne separatističke organizacije. Sekretar albanskog poslanstva u Beogradu Sermet Gjegjulli, koji je bio u službi SIM-a, formirao je 1935. na Beogradskom univerzitetu organizaciju »Besa« (»Čast«) koja je delovala na nacionalnoj bazi. U početku je imala 12 članova Albanaca sa Kosova i Metohije, ali je do rata ta brojka povećana. »Besa« je okupljala samo studente Albanaca, ali je kasnije obuhvatila i druge školovane pojedince. Svi njeni članovi dobijali su od albanskog poslanstva po 1000 dinara mesečno, čak i za vreme služenja vojnog roka. To je bila tipična fašistička organizacija, a albansko poslanstvo bilo je relej između SIM-a i njenih članova. Jedan od glavnih ciljeva Programa »Bese« bio je prisajedinjenje Kosova i Metohije Albaniji. Težišni zadatak bio je prikupljanje obavještajnih podataka i stvaranje antijugoslovenskog raspoloženja. Članovi »Bese« obrazovali su oružane grupe, koje su u aprilskom ratu napadale jugoslovenske vojnike u povlačenju i unosile nered u pozadinu.

U Kosovskoj Mitrovici osnovano je na početku 1939. godine Muslimansko humano-prosvetno društvo »Merhamet« (»Milosrđe«) kome je na čelu bio Xhafer Deva, a u Upravnom odboru u većini saradnici Abwehra. Iako je u društvu delovala i grupa naprednih omladinaca, to nije promenilo njegov karakter. »Merhamet« je bio oblik legalnog delovanja nemačke obaveštajne agenture.⁴

² *Milorad Vavčić, Đorđe Ličina i Jovan Paolovski*, Tragom izdaje i zločina Džafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vančo Mihajlov, 189—191, Zagreb 1985.

³ *Bogdan Krizman, Pavelić i ustaše*, 116, Zagreb 1978; Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd (dalje: AVII, popisnik 17, k. 26, f. 3, d. 40 i k. 22, f. 3, d. 11).

⁴ Radnička klasa Kosovske Mitrovice i okoline, zbornik, 175—177, Kosovska Mitrovica 1979.

Društveno-ekonomske prilike pod okupacijom

Kosovo i Metohiju okupirale su nemačke jedinice, koje su u svom nadržanju imale oružanu podršku dobro organizovanih petokolonaških elemenata. Okupator je u mnogim mestima svečano dočekan, pri čemu su održavani mitinzi i druge manifestacije na kojima su nemački vojnici pozdravljeni kao oslobodioci Albanaca. Manifestacije su često poprimale antisrpski karakter, a predvodila su ih u mnogo slučajeva lica koja su još za vreme do 1941. uživala privilegovan položaj u Kraljevini Jugoslaviji. Takvi su, npr., bili Xhafer Deva, bogati industrijalac, Sefedin-beg Mahmutbegović, senator, Mustafa Durguti, Ilijaz Agushi i drugi narodni poslanici, predsednici opština, bogati trgovci ili intelektualci, članovi »Bese«.

Komandant 60. nemačke pešadijske divizije general-potpukovnik Georg Eberhardt (Eberhardt Friedrich-Georg) već je 21. aprila 1941. u Kosovskoj Mitrovici održao sastanak sa kvislinškim vođama albanske narodnosti i predao im civilnu vlast. Dozvolio je obrazovanje naoružanih dobrovoljačkih jedinica — vulnetara. Pripadnici tih dobrovoljačkih formacija nisu živeli potpunim vojničkim životom, već su boravili po selima, a okupljali se u izuzetnim prilikama prema potrebi. Predvodili su ih plemenski barjaktari ili seoske starešine. Eberhardt je odredio da svi sreski načelnici i predsednici opština budu Albanci, dozvolio otvaranje albanskih škola i obećao proterivanje svih Srba i Crnogoraca. Iako je postupak toga generala naišao na protivljenje okupacione uprave, a naročito Felixa Benzlera, opunomoćenika nemačkog Ministarstva inostranih poslova za Srbiju, smernice koje je utvrdio dosledno su sprovedene.⁵

Kosovo i Metohija podeljeni su na tri okupacione zone. Najmanja je bila bugarska a obuhvatala je delove nerodimskog i gnjilanskog sreza. Nemačka zona obuhvatala je srezove zvečanski, lapski i vučitrnski, a ostali najveći deo dobili su Italijani. Oni su svoju zonu anektirali Albaniji. U njoj je uveden poredak identičan ranije uspostavljenom u Albaniji. Formirane su prefekture (okružna načelstva) u Prizrenu, Peći i Prištini, kojima su bile potčinjene nonprefekture (sreska načelstva) u svim ranijim sreskim mestima. U Kosovskoj Mitrovici koja je bila sedište Krajskomande (Kreiskommando), takođe je obrazovan okrug sa srezovima u Kosovskoj Mitrovici, Vučitrnu, Podujevu i u Novom Pazaru i Raškoj. Nemci su taj okrug nominalno priključili Srbiji.⁶

U svim delovima Oblasti već od kraja aprila počelo je proterivanje Srba i Crnogoraca. Dok su u početku progonu bili izloženi uglavnom naseljenici, u jesen i kasnije proterivani su i starosedeoci. Napadana su i pljačkana sela, pojedinci ubijani, kuće rušene ili spaljivane, uništavani voćnjaci i međe, kako bi nestali svi tragovi življenja Srba i Crnogoraca. Kolone izbeglica kretale su se prema Srbiji i Crnoj Gori.

⁵ Arhiv VII, Nacionalni arhiv Vašington (dalje: NAV) T—501, r. 245, sn. 305—7.

⁶ Arhiv VII, fond bivše jugoslavenske vojske (dalje: BJ), k. 1, 12/2—1.

U delu koji je priključen Albaniji sva službenička mesta zaposeli su Albanci. Zvanični jezik postao je albanski, a srpskohrvatski se mogao samo privatno upotrebljavati. Zabranjene su sve srpske, a otvorene albanske škole. Dozvoljeno je isticanje albanske zastave, ali sa dodatkom fašističkog obeležja. Formirana su kulturno-umetnička društva koja su propagirala fašizam i velikoalbansku ideju.

U kosovskomitrovičkom okrugu nemačke vlasti dozvolile su otvaranje albanskih škola, ali su nastavile da rade i srpske. Sva rukovodeća mesta u vlasti zauzeli su albanski kvislinzi, ali od sredine 1942. njihovi su zamenici postali Srbi. Iako je teritorija zvanično pripadala Nedićevoj Srbiji, vlast se do kraja rata uglavnom nalazila u rukama Albanaca. I iz toga dela proterani su svi naseljeni Srbi i Crnogorci. Slično je postupao i bugarski okupator, s tim što je 1941. proterao i izvestan broj Albanaca, koji su prešli u italijansku zonu i nastanili se na imanjima proteranih Srba.

Okupacija je dovela do poboljšanja ekonomskog položaja velikog broja Albanaca. Zavedene su feudalne obaveze i age i begovi su ubiranjem četvrtine sticali velike prihode. Trgovci su bili oslobođeni konkurencije Srba i Crnogoraca. Uvezene su ogromne količine tekstila i ostale robe iz Italije, pa je šverc u Srbiju, Makedoniju i Hrvatsku dostigao neslućene razmere. U 1941. i 1942. godini prinosi u poljoprivredi bili su izuzetno visoki, pa je hrane bilo dovoljno. Velik broj lica zaposlio se u administraciji i žandarmeriji, tako da su sticali prihode koje ranije nisu imali. Neki su se bogatili zahvaljujući ucenama i pljačkama, a korupcija je bila potpuno javna. Fašistički orijentisani intelektualci zauzimanjem rukovodećih položaja takođe su se bogatili. Tako je stvoren privid ekonomskog prosperiteta, koji se odražavao na raspoloženje nemalog broja ljudi.

Na stav velikog dela albanskih masa uticalo je i držanje muslimanskog sveštenstva, koje je u apsolutnoj većini bilo uz okupatore. Avgusta 1942. u svim džamijama u kosovskomitrovičkom okrugu održana su bogoslužjenja na kojima su čitane molitve za pobedu nemačkog oružja. Tim su obredima prisustvovali i nemački oficiri. U službi Nemaca bile su i dve derviške sekte — »Rufai« i »Kaderi« — čiji su pripadnici dobijali vanredna sledovanja brašna, šećera i zejtina.

Te okolnosti neminovno su uticale i na razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u tome delu zemlje. U julu 1941. formiran je Kopaonički partizanski odred koji je dejstvovao do pretkraj godine, kada se glavnina povukla i ušla u sastav 1. proleterske brigade. Odred je, međutim, dejstvovao na periferiji Kosova i Metohije. U septembru 1942. formiran je odred »Zejnel Ajdini« koji se sastojao od 13 Albanaca. Mada brojno mali, taj odred je imao poseban značaj, pre svega s propagandno-političkog gledišta. Prvih dana januara 1943. deo odreda, Zejnel Ajdini i dalje je dejstvovao pod istim nazivom, a od drugog dela, kome se priključila nova grupa boraca iz Đakovice i okoline, formiran je poseban odred »Emin Duraku« a zatim i drugi. Ti odredi po broju boraca nisu bili snažnije vojne jedinice i zato se nisu mogli dugo održati. Šarplaninski partizanski odred, na primer, triput je razbijan i obnavljan.

Svih prvih pet kosovskometohijskih brigada NOVJ formirano je van Kosova i Metohije. Prva kosovskometohijska brigada formirana je u Makedoniji, sledeće tri u Srbiji, a jedna u Albaniji. U tim jedinicama bili su Srbi, Crnogorci, najprogresivniji Albanci i drugi antifašisti. Inače, izraženija diferencijacija među albanskim masama počela je tek u drugoj polovini 1944. godine, uoči oslobođenja.

Takav razvoj NOB-a bio je diktiran izuzetno teškim uslovima za rad NOP-a. O tome ubedljivo govori pismo štaba Partizanskog odreda »Emin Duraku« upućeno, 17. marta 1943, Mesnom komitetu KPJ u Uroševcu, u kojem, pored ostalog, piše: »Nalazimo se u teškoj situaciji. Gde god smo prošli naišli smo na reakciju i to dobro organizovanu. Po drumu gde smo pre slobodno išli sad su pucali na nas. Sa mukama smo se povukli. Karabinerija je znala svaki naš pokret od špijunaže i to prošpija svaki seljak, svaki čobanin [...] Ako puca jedan ili dvojica iz sela, onda ne samo što će pucati celo selo nego sva dotična sela. Tako da se odjednom nalaziš opkoljen.«⁷

Ljotićev »Zbor« i četnički pokret

Sve fašističke i profašističke organizacije nastavile su delovanje i posle okupacije Kraljevine Jugoslavije. Ljotićev »Zbor«, koji je na tlu Kosova i Metohije imao uporište u Kosovskoj Mitrovici, iako malobrojan, angažovao je svoje članstvo u borbi protiv NOP-a. Njegov starešina Stevan Ilić, hemičar u Trepči, prikupljao je podatke o radu NOP-a i dostavljao ih obavestajnoj službi i zaštitu pri centrali »Zbora« u Beogradu. Takođe je izveštavao o Jevrejima koji su uspeli da se sklone u neka potkopaonička sela. Uticaj »Zbora« bio je slab i prostirao se samo na Kosovsku Mitrovicu i okolinu, gdje je inače NOP bio razvijen.⁸

Četnička organizacija uporno je nastojala da stvori oslonac na tlu Kosova i Metohije. Tako je u jesen 1942. kapetan Jovan Miladinović, predstavnik Draže Mihailovića, boraveći u okolini Uroševca i Prištine, nastojao da organizuje četnički pokret. Sem određenog broja pojedinaca koje je obuhvatio, njegov rad nije dao značajnije rezultate. Miladinović se stoga sa grupom od 18 oficira i podoficira jugoslovenske kraljevske vojske uputio na jug Srbije gde je formirao četnički 1. kosovski korpus. U drugoj polovini 1943. na Kopaoniku je formiran i 2. kosovski korpus pod komandom kapetana Žike Markovića. Oba su četnička korpusa težište svoje aktivnosti usmeravali na borbu protiv NOP-a. Propagirali su, između ostalog, revanšizam i mržnju prema albanskoj narodnosti, ali vojnički nisu mogli predstavljati ozbiljnijeg protivnika za albanske kvislinške formacije.⁹

Četnici su, u septembra 1942. u Prištini obrazovali Kosovski nacionalni komitet sa drom Nikolom Radojevićem, lekarom, na čelu. Ubrzo zatim

⁷ Zbornik, t. I, knj. 19, d. 34.

⁸ Arhiv VII, k. 154, 10—1—2.

⁹ Isto, B I, k. 223, 34/1 i 34/2—10.

pripadnici su NOP-a na njega izvršili atentat posle čega se taj komitet raspao.¹⁰

U 1944. godini u nekim pograničnim selima u Ibarskoj dolini, u kojima inače nije postojala albanska kvislinška vlast, formirani su opštinski ravnogorski odbori od četničkih pristalica. Njihov glavni zadatak bio je popularisanje četničkog pokreta i mobilizacija ljudstva, ali se zbog jačeg uticaja NOP-a ni njihov rad nije osećao.

Četnički pokret iako je u osnovi nosio velikosrpska obeležja, nije na Kosovu i Metoniji predstavljao snažniju vojničku ni političku snagu, jer nije imao brojnijih pristalica među srpskim i crnogorskim stanovništvom, pošto je ono bilo u većini pod uticajem NOP-a. Kao i u drugim krajevima i ovde su četnici tesno saradivali sa okupatorima. Iz brojnih očuvanih dokumenata vidi se, na primer, da je komandant 1. kosovskog korpusa kapetan Žika Marković bio istaknuti saradnik ispostave Gestapoa u Kosovskoj Mitrovici.

Kosovski komitet

Već prvih dana okupacije na Kosovu i Metohiju došli su članovi Kosovskog komiteta iz Albanije. Predvodio ih je profesor Bedri-beg Pejani i s njim u društvu bili su poznati emigranti iz Albanije Rexhep Mitrovica, Gjeral Mitrovica, Genc Pejani, Bedri Gjinaj i grupa intelektualaca od kojih je određen broj bio u službi italijanske vojne obaveštajne službe. U mestima kroz koja su prolazili priređivan im je srdačan doček i tom se prilikom govorilo o slobodi i velikoj, etnički čistoj Albaniji.¹¹

Članovi Kosovskog komiteta zadržali su se u Kosovskoj Mitrovici što nije bilo slučajno. Kosovskomitrovički okrug nije ušao u sastav Velike Albanije, već su ga Nemci zadržali za sebe, odnosno formalno priključili Nedićevoj Srbiji, zbog velikog rudnika olova i cinka Trepča. Članovi komiteta agitovali su da se i taj kraj priključi Albaniji i na tome su saradivali sa italijanskim organima. Aktivnost Kosovskog komiteta na pripajanju toga okruga Albaniji dovela je do intervencije Nemaca kod italijanske vlade u Rimu i sporenja oko toga područja trajala su do kapitulacije Italije.¹²

Kosovski komitet bio je protiv svake saradnje sa kvislinškim srpskim vlastima u Beogradu, pozivajući se na većinu albanskog stanovništva u kosovskomitrovičkom okrugu. Da bi im osporili taj argumenat, Nemci su preko srpske vlade potkraj 1941. godine pripojili tom okrugu srez studenički u kojem je stanovništvo bilo isključivo srpsko. Na početku 1942. Nemci su odlučno stavili do znanja albanskim kvislinzima da nikakve teritorijalne promene nisu prihvatljive, ali to nije isključilo agitaciju i nastojanja da se okrug priključi Velikoj Albaniji.¹³

¹⁰ Isto, BJ, k. 223, 37/5—10.

¹¹ Isto, BJ, k. 223, 2/1—9.

¹² Isto, k. 1, 36/14.

¹³ Isto, k. 27, 17/5—(1—2).

Albanski narodni savez

Domaći kvislinzi nisu sa simpatijama prihvatili dolazak »Kosovskog komiteta« u Kosovsku Mitrovicu. Plašili su se da im ne preuzme vlast. Zbog toga je u junu 1941. godine Xhafer Deva osnovao Albanski narodni savez koji je, posle Nemaca, imao najveću vlast u okrugu. U Kosovskoj Mitrovici postojalo je okružno rukovodstvo, kojem su bile potčinjene sreske organizacije. Albanski narodni savez nije formirao opštinske i niže forume. On je davao saglasnost za imenovanja činovnika, rukovodio je žandarmerijom i vulnetarima, određivao politiku prema kvislinškim srpskim vlastima u Beogradu, rečju bavio se svim civilnim i vojnim poslovima. U junu 1942. godine raspravljao je i o formiranju sindikata, ali se od toga odustalo.¹⁴

Predsednik Albanskog narodnog saveza u početku je bio Xhafer Deva, a kasnije ga je zamenio Alibeg Draga, koji je istovremeno bio i vođa albanske narodnosne grupe. Sekretar je bio Vehbi Frashëri, nemački đak i sin poznatog albanskog političara Mehdi Frashërija. U albanskom narodnom savezu za kratko vreme oformile su se dve grupe: jedna proitalijanska čiji je idejni vođa bio otac Ali Drage, Ferhat-beg Draga, predratni jugoslovenski narodni poslanik, a od 1941. savetnik vicekralja Albanije Jakominija, dok su pronemačku struju predvodili Xhafer Deva i Bajazit Boletini, kapetan kraljevske jugoslovenske vojske koji je postao komandant albanske žandarmerije. Između tih grupa često je dolazilo do nesuglasica, a na kraju su, naročito pred kapitulaciju Italije, svi članovi rukovodstva stupili u službu Nemaca.¹⁵

Ferhat-beg Draga i njegovi ljudi zalagali su se za pripajanje i toga dela Kosova Albaniji. Xhafer Deva takođe je bio za Veliku Albaniju, ali pod nemačkim protektoratom. Dok se to ne ostvari, smatrao je da okrug treba da ima autonomiju, ali bez veza sa Srbijom. Pod uticajem Nemaca popustio je i prihvatio da okrug nominalno pripadne Srbiji, ali da vlast ostane u rukama Albanaca.

Albanski narodni savez u toku 1942. godine obrazovao je sve organe vlasti i postigao dogovor sa vladom Milana Nedića. U okrug su, istina simbolično, ušle jedinice Srpske državne straže. U sastav te straže ušla je i albanska žandarmerija, a komandant je ostao Bajazit Boletini. Bila je to čudna vojska u kojoj su Srbi na kapama nosili srpske kokarde, a Albanci svoj amblem — kozu. Među njima je vladalo nepoverenje i nikada nije uspostavljen sklad.

Albanski narodni savez formirao je i omladinsku organizaciju na čijem je čelu bio Bedri Gjinaj, italijanski đak i fašist. U rukovodstvu su bili uglavnom učitelji, koji su u školama spalili sve knjige na srpskohrvatskom jeziku. Svaki drugi-treći dan održavali su se zborovi omladine na kojima su popularisani okupatori i propagirane fašističke i nacional-socijalističke ideje. Organizovane su razne smotre i parade, a često su

¹⁴ Zapisnik sa sednice Albanskog narodnog saveza od 7. juna 1942, fotokopija kod autora.

¹⁵ Arhiv VII, mikrofilm »Prag«, r. 8, sn. 492—5, 766.

bile organizovane i vojne vežbe. Školski program bio je u velikoalbanском duhu, pa se može konstatovati da su činjeni veliki napori na indo-krinaciji mladih.¹⁶

Ta se organizacija osobito angažovala na militarizaciji Albanaca i njihovoj mobilizaciji, prvo u SS-diviziju »Handžar« a potom i u SS-diviziju »Skenderbeg«. Međutim, njen značaj je postepeno opadao, osobito posle formiranja Druge prizrenske lige.

Fašistička partija Albanije

Na području koje je bilo anektirano Albaniji, odmah posle okupacije započelo je formiranje Fašističke partije Albanije, koja je bila ogranak Fašističke partije Italije. U sva tri okruga: Prištini, Peći i Prizrenu osnovana su okružna rukovodstva — federati, na čije su čelo dovedeni provereni fašisti. Za federala u Prištini određen je Lutvi Spahija iz Ljume, Albanija. U Peći je prvi federal bio Bajram Gashi iz okoline Peći, koji je pre rata emigrirao u Albaniju i tamo bio učitelj. Njega je zamenio Shaban Basha, rodom iz Peći, koji je od 1936. bio borac Republikanske vojske u Španiji, a 1939. godine odrekao se dotadašnje ideje i postao sekretar ministra za fašizam Albanije Kol Bibe Mirakaja. U Prizrenu je za federala postavljen Tahir Zaimi iz Đakovice, koji se i do tada nalazio na toj funkciji u Albaniji, gde je živeo kao emigrant. Dok su federali bili Albanci, sva tri inspektora federata bili su Italijani.

U srezovima su formirane sreske, a u opštinama opštinske faše. U selima su delovale najniže instance — kapo nukla ili starešine jezgra.

U svemu ostalom Fašistička partija na Kosovu bila je organizovana po ugledu na Albaniju, odnosno Italiju. Postojali su fašistički klubovi za razonodu, organizacije žena i omladine koje su čak zadržale italijanske nazive. Sa omladinom se izvodila predvojnička obuka i ideološki rad kako bi se pripremila za prijem u Fašističku partiju.

Svi činovnici morali su da budu fašisti. Školski sistem i sveukupna aktivnost u obrazovnim ustanovama bili su pod kontrolom te partije. Fašistička rukovodstva organizovala su vulnetare za borbu protiv partizana, razvijala su raznovrstan kulturni i zabavni život i na druge načine širila fašističku ideologiju. Federati i faše prikazivali su NOP kao srpski pokret, koji želi Albance da baci u ropstvo i da im se osveti zbog postupaka prema naseljenicima.

Od fašista je formirana Albanska fašistička milicija koja je bila u službi te partije. U Prizrenu je bio štab 7. bataljona milicije, koju su nazivali crnokošuljaši, dok su čete postojale u Prizrenu, Peći i Prištini, a od početka 1943. i u Đakovici. Komandant bataljona bio je Italijan kapetan Đuzepe Muti, a njegovi adutanti Albanci, prvo Muharem Mitrovica, a zatim Avni Riža. Ljudstvo toga bataljona borilo se protiv partizana u Albaniji, dok su na Kosovu i Metohiji ostali zapamćeni po pljačkama

¹⁶ Isto, k. 223, 41/1 i 41/3—10.

i zločinima nad nedužnim ljudima. U Peći su velik broj Srba i Crnogoraca prinudili da popiju veće količine ricinusa, što je na mnogima ostavilo trajne posledice

Kapitulacijom Italije Fašistička partija Albanije prestala je da postoji. Njeno članstvo, uključujući i rukovodstva, odmah se stavilo u službu novog okupatora — Nemaca.

Druga prizrenska liga¹⁷

Odmah posle pada Musolinija, Nemci su započeli pripreme za očekivanu kapitulaciju Italije. Oko 20. jula 1943. u Kosovskoj Mitrovici, u stanu Xhafera Deve, priređena je večera kojoj su, pored domaćina, prisustvovali kapetan dr Matl Jozef i major Krei, šefovi odseka u Abwehru Beograda, Konstantin Plavšić, bivši pukovnik kraljevske jugoslovenske vojske, Bajazit Boletini, komandant žandarmerije, i više drugih istaknutih albanskih kvislinga. U razgovorima, koji su trajali celu noć, glavna tema bila je kapitulacija Italije i razoružavanje italijanske vojske na Kosovu i Metohiji. Utvrđeni su zadaci i već narednih dana preduzete su mere da se zavrbuju komandanti albanskih jedinica i žandarmerije, kako ne bi pružali otpor nego se pridružili nemačkim trupama. Istovremeno je dogovoreno da se osnuje politička organizacija koja bi po uputstvima Nemaca rukovodila akcijom na stvaranju nove vlasti i borbom protiv NOP-a.

Nemci su reokupirali Kosovo i Metohiju bez ispaljenog metka. Otpor nisu pružili ni Italijani ni partizani koji su bili malobrojni i vojnički slabi. U skladu sa ranijim dogovorom u prisustvu Nemaca, od 16. do 19. septembra 1943. u Prizrenu je osnovana Druga prizrenska liga. Na čelu centralnog komiteta nalazio se Rexhep Mitrovica, koji je uskoro postao predsednik albanske vlade, pa ga je zamenio Bedri-beg Pejani, a u proleće 1944. predsednik centralnog komiteta Lige postao je Xhafer Deva. Za članove komiteta izabrani su: Musa-šeh Zade, Arslan Boletini, Qazim Blaca, Rexhep Krasniqi, Shevqest Shkupi, Rexh Meta, Kol Margjini i drugi. Na drugom zasedanju lige, 21. januara 1944, izmenjen je sastav komiteta, pošto su neki članovi dobili funkcije u državnom aparatu.¹⁸

U svim okruzima, srezovima i opštinama formirani su odgovarajući komiteti i između njih je uvedena subordinacija. Oni su se osobito angažovali na mobilisanju ljudstva u vojne jedinice. Komiteti su formirani samo na Kosovu, ali ne i u Metohiji.¹⁹

Liga je na drugom zasedanju usvojila statut kojim je kao cilj organizacije predviđena odbrana teritorija, koje su do 1941. pripadale Jugoslaviji, odnosno na oslobođenom Kosovu okrug Debar i drugi delovi Kra-

¹⁷ Prva prizrenska liga formirana je 1878. godine s ciljem da spreči sprovođenje Berlinskog ugovora. Njeno formiranje pomogla je Turska, ali kada je kasnije Liga počela da se osamostaljuje i postavlja pitanje autonomije u oblastima naseljenim Albancima, ona ju je likvidirala.

¹⁸ Arhiv VII, BJ, k. 223, 19/1—10.

¹⁹ Isto, BJ, k. 61 g, 12/1—2.

ljevine Jugoslavije naseljeni albanskim življem. Planirana je propagandna aktivnost radi pripreme stanovništva za odbranu, obavezna predvojnička obuka omladine i vojna obuka svih građana do 60. godine.²⁰ Na trećem poslednjem zasjedanju, 10. juna 1944, provedena je reorganizacija centralnog komiteta i podela na sekcije. Xhafer Deva je kao predsednik vodio političku sekciju, Arslan Boletini vojnu, Rexh Meta finansijsku, Esad Berisha transportnu, Mahmut Shaban-paša ekonomsku, Bedri Gjinaj omladinsku i dr Burhan Shporta sanitetsku. Za sekretara je izabran Tahir Zaimi, koji je bio i direktor lista »Druga prizrenska liga«. U Drugoj prizrenskoj ligi bile su zastupljene sve kvislinške organizacije: Kosovski komitet, Albanski narodni savez, monarhisti, legitimisti i Balli kombëtar. Njihova zajednička platforma bila je borba protiv NOP-a i stvaranje Velike Albanije. Razlike koje su među njima postojale nisu bile ideološke, već su isključivo proisticale iz borbe za vlast. Članovi Lige sa Kosova i Metohije zauzeli su najznačajnije položaje u albanskoj vladi koju su obrazovali Nemci. Rexhëp Mitrovica bio je predsednik vlade, Xhafer Deva ministar unutrašnjih poslova, Qazim Blaca podsekretar za privredu, a sekretar Albanskog narodnog saveza Vehbi Frashëri postao je podsekretar za inostrane poslove.

Za borbu protiv NOV u Albaniji Liga je formirala Kosovski puk od žandarima i drugih deklasiranih elemenata. Puk je obrazovan u Kosovskoj Mitrovici na čelu sa Bajazitom Boletinijem, koji je unapređen u potpukovnika. Na putu za Albaniju pristupali su mu novi dobrovoljci tako da je narastao na pet bataljona sa više od hiljadu vojnika. Herman Nojbaher (Neubacher), Ribentropov izaslanik za Jugoistok, kaže za tu jedinicu da je delovala pod parolom »terorom protiv terora« i da je pomoću nje Xhafer Deva hteo da, po običajima svoje zemlje, pokaže zube komunistima.²¹ Kosovski puk je, 3. decembra 1943, stigao u Peć i njegovi pripadnici odmah su počeli da upadaju u kuće, prebijaju i odvođe ljude. Uhapsili su mnoštvo građana, pa su i nekoliko kafana morali pretvoriti u zatvore. Ubijeno je više od 100 Srba i Crnogoraca, ali i nekoliko Albanaca. Mnogima su pre ubijanja iskopali oči, odrekli jezike, noseve i uši i povadili zube. Mrtvi su bili toliko unakaženi da ih porodice nisu mogle prepoznati. Peć su napustili 8. decembra i u Skadru, Tirani, Draču i drugim albanskim gradovima takođe počinili mnoga zverstva i pljačke.²²

Liga je, takođe, prikupljala dobrovoljce za SS-diviziju »Handžar« u kojoj je bio jedan albanski puk. Posle obuke u Francuskoj, oni su vraćeni u Jugoslaviju i borili su se protiv NOVJ u istočnoj Bosni, a zatim su vraćeni na Kosovo i Metohiju gde su poslužili kao jezgro prilikom formiranja SS-divizije »Skenderbeg«. Ta se divizija borila protiv NOVJ u Crnoj Gori i bila je razbijena, pa je zatim preformirana u borbenu grupu.²³

²⁰ Isto, k. 1, 4/4.

²¹ Herman Nojbaher, Specijalna misija na Jugoistoku, str. 120 prevoda s nemačkog, Berlin-Frankfurt 1956.

²² Arhiv Kosova, Priština, neregistrovani materijali Oblasne komisije za ratne zločine 1945.

²³ Mijo Radović, Hronika Novog Pazara, rukopis u Arhivu Novi Pazar; AVII, NAV-N-T-354 r. 160/380 sn. 5939—50.

Potkraj marta 1944, u ime centralnog komiteta Druge prizrenske lige, Bedri Pejani se obratio lično Hitleru s molbom da dozvoli formiranje jedne albanske armije od 120.000 do 150.000 vojnika radi borbe protiv srpskih i crnogorskih partizana i proširenja granica Albanije. Za tu armiju zatražio je savremeno oružje, opremu i oficire za obuku i komandovanje. U Hitlerovo ime odgovorio mu je Hajnrih Himler (Heinrich Himmler), koji je obećao formiranje albanskog SS-korpusa, ali su događaji na frontovima omeli sprovođenje toga plana.²⁴

Balli kombëtar

Balli kombëtar (Nacionalni front) osnovala je u Albaniji 1942. godine grupa buržoaskih političara, koji su u borbi za vlast smatrali NOP glavnim protivnikom. Programom Balli kombëtara bilo je predviđeno stvaranje Velike Albanije, pripajanjem delova jugoslovenske i grčke teritorije. U svojoj propagandi prikazivao se kao antiokupatorski pokret, a u stvarnosti je saradivao sa italijanskim i nemačkim okupatorima. Balli kombëtar se na Kosovu i Metohiji sporo razvijao. Najjače uporište imao je u prištinskoj gimnaziji gde su profesori bili istaknuti balisti Luan Gashi, Vasil Andoni i Bajram Krasniqi. U Prizrenu je delovao Sali Zhuri, a u Peći Haris Tanasi. U 1944. godini njegov uticaj neprestano je jačao, jer je rukovodstvo Balli kombëtara isticalo svoje veze sa zapadnim saveznicima i propagiralo njihov dolazak u Albaniju i na Kosovo i Metohiju nakon povlačenja Nemaca.²⁵ Između Balli kombëtara i Druge prizrenske lige nije bilo rivalstva, jer su prvi delovali na Kosovu a drugi u Metohiji, što je, čini se, bio rezultat podela sfera uticaja. U decembru 1943. u Đakovici je održan prvi sastanak balista sa Kosova i Metohije sa jednim članom britanske vojne misije kod Balli kombëtara u Albaniji. Bili su prisutni Hasan-beg Crnoglavčić, sreski načelnik, Halim Spahija, trgovac, Sullejman Riza, advokat, Ejup Binaku, učitelj, i Rexh Meta. Oni su obećali britanskom majoru da će se boriti protiv Nemaca.²⁶ U februaru 1944, u Rogovu kod Đakovice, održan je i drugi sastanak s članovima britanske misije na kojem su bili Sokol Dobroshi, advokat, Shevqet Shkupi, državni tužilac, i Suleiman Riza. Naredni sastanak u martu bio je u Đinovcu kod Suve Reke, kojem su, pored ostalih, prisustvovali Qazim Blaca, podsekretar u albanskoj vladi, i Nuredin Halit, hodža. Britanci su ponovo insistirali na stvaranju četa i borbi protiv Nemaca, obećavajući pomoć u oružju i podršku da, posle proterivanja Nemaca, Kosovo i Metohija pripadnu Albaniji. Od borbe s Nemcima nije bilo ništa, ali su se zato balisti pripremali za borbu protiv NOV Jugoslavije.²⁷

²⁴ AVII, NAV-T-175, r. 81, sn. 2601485—90.

²⁵ Arhiv Pokrajinskog komiteta SK Kosova, Priština, s. 788.

²⁶ Arhiv VII, BJ, k. 61 g, 12/1—3.

²⁷ Isto, BJ, k. 61 g, 12/1—4.

Oslobodenje Kosova i Metohije

Uspesi NOVJ i porazi Nemačke na svim frontovima uticali su se na okupljanje i zbijanje svih kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu i Metohiji. Više se nije postavljalo pitanje je li neko pristalica Balli kombëtare, Albanskog narodnog saveza ili Druge prizrenske lige, već je li protiv NOVJ. Naročitu aktivnost na tom području ispoljavala je Liga, odnosno njezin u međuvremenu osnovani centralni omladinski komitet za odbranu Kosova. Takvi su komiteti obrazovani i u srezovima Kosovska Mitrovica, Vučitrn, Srbica, Podujevo, Priština, Uroševac, Gnjilane i u svim opštinama. Njihov je prvenstveni zadatak bio mobilizacija omladine. U junu 1944, na jednom skupu u Prištini kojim je rukovodio Xhafer Deva, zbog neodlučnosti smenjen je dotadašnji i izabran novi komitet na čelu sa Ademom Glavicom, studentom agronomije iz Gnjilana. Novi komitet obrazovao je četiri sekcije: vojnu, finansijsku, propagandnu i transportnu i imenovao rukovodioce. Radi borbe protiv NOVJ, Kosovo i Metohija podeljeni su na četiri operativne zone. Prva je obuhvatala Skopsku Crnu Goru na čelu sa Shevqet Shkupijem, pravnikom, druga je pokrivala područje Šar-planine, a komandovao je pukovnik Fuat Dibra, treća zona bila je Drenica a rukovodilac Imer Berisha, profesor, dok se četvrta zona, na čelu sa Ademom Vocom, zemljoradnikom i Ahmetom Selanijem, predsednikom opštine u Starom Trgu prostirala na područje Kopaonika. Objavljena je opšta mobilizacija svih Albanaca od 16 do 60 godina.²⁸

Osnovan je i Komitet intelektualaca Druge prizrenske lige sa sedištem u Prištini. Predsednik komiteta bio je Ibrahim Kelmendi, profesor. Član toga komiteta Idriz Shahmani, advokat, izradio je »Plan organizacije za aktivnu i pasivnu odbranu otadžbine i nacije«. Taj se organ zalagao za formiranje ratnih sudova koji bi najvećom hitnošću donosili drakonske kazne, kako bi poslužile kao primer za »ceo borbenu narod«.²⁹

Kada je započela kosovska operacija, na front protiv NOVJ i jedinica Bugarske narodne armije bilo je upućeno osam omladinskih bataljona pod komandom Shahsivara Aliqa, železničkog službenika, koji je postao major. Bataljoni su bili raspoređeni na sektoru Kosovska Mitrovica — Priština, a svaki od njih imao je od 300 do 700 vojnika u nemačkim uniformama sa belim albanskim kapama. Na sektoru od Prištine do Gnjilana dejstvovala su dva puka tzv. regularne albanske vojske. Uz njih se borilo i nekoliko hiljada vulnetara organizovanih na plemenskoj ili seoskoj osnovi.³⁰

Kvislinzi su pružili snažan otpor NOVJ, a Nemci su im stavili na raspolaganje dovoljno oružja i municije. Zajedno sa nemačkim jedinicama štitili su povlačenje nemačke Grupa armija »E« iz Grčke. Kada su poslednje jedinice iz sastava te Grupe odstupile prema Raški i Kraljevu, nemački vojnici su se izvukli sa položaja, ostavivši samo Albance. U

²⁸ Isto, BJ, E. 61 g, 12/1—2, 12/1—3.

²⁹ Isto, k. 1, 17/4—6.

³⁰ Izveštaj Obaveštajnog odeljenja Grupe armija »E« od 4. XI 1944, fotokopija u Odбору za monografiju Titova Mitrovica.

kosovskoj operaciji vođene su žestoke borbe, uz obostrano velike gubitke, ali je NOVJ savladala otpor i 23. novembra 1944. godine Kosovo i Metohija bili su oslobođeni.

Od polovine 1944. godine započela je i agresivna propaganda svih kvislinških i kontrarevolucionarnih albanskih organizacija. Osim poziva za mobilizaciju, u stotinama hiljada letaka isticana je parola o etnički čistoj Velikoj Albaniji, uz istovremeno stvaranje antijugoslovenskog i antikomunističkog raspoloženja. U lecima su pozivani vojnici NOVJ da obustave borbu, jer nemaju šta da traže na Kosovu i Metohiji koji su albanski. Jedan letak bio je namenjen vojnicima Bugarske narodne armije, a drugi »Naprednoj svetskoj javnosti, međunarodnoj diplomatiji i balkanskim susedima«. U njima je isticano da su Kosovo i Metohija albanske teritorije i da je Albanija neutralna država, te napad na nju predstavlja povredu međunarodnog prava.³¹

Dolaskom NOVJ većina učesnika u tim borbama predala se i prema njima, uglavnom, nisu primenjivane represalije. Mnogi su stupili u NOVJ. Vodstvo koje su činili pripadnici nemačke Službe sigurnosti, Gestapoa i Abwehra delom je odstupilo sa nemačkim trupama, dok je manji broj ostao na terenu. Na Kosovu i Metohiji nastupio je kratkotrajni mir.

Borbe posle oslobođenja Kosova i Metohije

Nemci su u toku 1944. godine sprovodili pripreme, kako bi posle svoga povlačenja obezbedili priliv obavestajnih podataka i ometanje pozadine NOVJ. Nekoliko grupa mladih Albanaca završilo je u Beogradu diverzantske kursove, a u Vojlovcu, kod Pančeva, obučavani su u padobranstvu. Najbolji radiotelegrafisti dobili su radio-stanice i, kako bi se zamaskirali, stavljeni su u mirovanje. Nemci su, takode, svojim ljudima ostavili veće količine oružja, opreme i novca, kako bi produžili borbu protiv NOVJ. Neposredno posle oslobođenja Kosmeta, ostaci jedinica albanskih kvislinga i druge odmetničke grupe, koje se nisu predale NOVJ, okupljale su se i pripremale za akciju. U propagandi više se nisu oslanjali na Nemce već na Engleze za koje su govorili da će doći i zbaciti komuniste pošto se računalo da će doći do sukoba među saveznicima, Druga prizrenska liga i ostale profašističke organizacije, koje su otvoreno saradivale sa okupatorima, nisu se više pominjale, jer je u prvi plan izbio Balli kombëtar, koji je takode saradivao sa okupatorima, ali je u svojim štabovima u Albaniji imao i britanske vojne misije. Najverniji saradnici Nemaca odjednom su se pretvorili u vatrene pobornike zapadnih saveznika i zaigrali su na kartu njihovoga skorog sukoba sa Sovjetskim Savezom. Veoma brzo stupili u akciju, precenjajući svoju, a potcenjujući snagu NOVJ i nove vlasti.

Već 2. decembra 1944. godine oko 2000 balista, pod komandom Adema Glavice, Hisena Trpeze i Qazima Lugaxhije napali su Uroševac. Prodirući u grad, koji su branili delovi 2. kosovskometohijske brigade, albanski

³¹ Arhiv VII, k. 1, 28/4—1; 30/4—1; 33/4—5.

kvislinzi su imali podršku dela građana iz pojedinih kuća. Napad je ipak suzbijen, ali su branioi imali 60 poginulih i više od 100 ranjenih boraca, dok su gubici albanskih kvislinga procenjeni na više od 200 ljudi. Iako razbijen, neprijatelj se konsolidovao pa je, 23. decembra pod komandom Mula Idriza, Muharema Fejze i Sul Zorbinca napao Gnjilane. Brojno nadmoćniji prinudio je garnizon NOVJ na povlačenje, tako da je u rukama vojske ostala samo zgrada OZN-e, koja je u talasima napadana, kako bi se zauzeo zatvor i oslobodili zatvorenici. Međutim, branioi su dobili pojačanje i delovi 5. kosovskometohijske brigade naterali su neprijatelja u bekstvo. Jedinice 17. makedonske brigade, koje su bile stacionirane u Gnjilanu, pretrpele su velike gubitke, ali se procenjivalo da su gubici neprijatelja bili mnogo veći.³²

U oba napada jedinice NOVJ bile su iznenađene u čemu je i uzrok njihovih velikih gubitaka. Operativni je štab NOVJ za Kosovo i Metohiju pre napada na Uroševac konstatovao da je moral bandi u opadanju i da mase, koje su sa njima, čekaju da im se zada malo jači udarac, pa da se odvoje od balističkih vođa. Takva je procena bila pogrešna, kao što je bila netačna i procena od 20. decembra da su bande u opadanju i da bi mnogi hteli da se vrte kućama. Tri dana kasnije usledio je napad na Gnjilane koji je pokazao da je neprijatelj snažan, dobro naoružan i organizovan u vojne jedinice.³³

Operativni štab NOVJ za Kosovo i Metohiju preduzeo je opsežne mere čišćenja terena od balista, koji su se skrivali u grupama od kojih su neke imale i po više stotina ljudi. Sa nekima od poznatih kvislinških vođa, npr. Ademom Vocom iz Šalje, vođeni su pregovori kako bi se priključio novoj vlasti i pomagao obnovu, ali je on postavljao neprihvatljive uslove. Shaban Polluzha iz Drenice prividno je prihvatio saradnju i sa znanjem Operativnog štaba sprovodio je mobilizaciju u Drenici, mimo nadležnih organa. Sa svojih 4000 pristalica trebalo je da se priključi 7. kosovskometohijskoj brigadi.

Na početku januara 1945. Vrhovni štab NOV i POJ i Glavni štab za Srbiju naredili su Operativnom štabu za Kosovo i Metohiju da pošalje u Vojvodinu 14.000 boraca radi učesća u završnim borbama za oslobodjenje zemlje. Za upućivanje su bile određene 6, 7. i 8. kosovskometohijska brigada. Sedma brigada, koja je imala oko 7000 boraca, trebalo je da se transportuje u tri ešalona. Prvi i drugi ešalon otputovali su bez problema a treći, na čijem se čelu nalazio Shaban Polluzha, stigao je u Podujevo 23. januara i otkazao poslušnost Operativnom štabu. Pregovori koje je s Polluzhom vodio komandant Operativnog štaba Fadil Hoxha predstavljali su gubljenje vremena i bili su u prilog Šabanu Polluzhi. Sa oko 4000 ljudi on je krenuo preko r. Sitnice natrag za Drenicu, vodeći borbe sa jedinicama NOVJ.³⁴

Adem Voca je, takođe, prikupio oko 2000 ljudi i 26. januara zauzeo je Stari Trg sa rudnikom Trepča i potom izbio na periferiju Kosovske Mi-

³² *Nikola Vidačić*, Na obalama Nerodimka, 220–225, Novi Sad 1967; *Dragomir Stanković*, Kosovsko Pomoravlje u NOB-u, 219–228, Niš 1976.

³³ Zbornik, T. I, knj. 19, d. 211 i 213.

³⁴ Arhiv VII, NOR, k. 1411, 11/1–3; 3/4–5; 2/4–5.

trovice. U višerasovnoj borbi, 27. januara, uz velike gubitke nateran je na povlačenje. Dok su snage Adema Voce bile uglavnom razbijene, snage Shabana Polluzhe prebacile su se u Drenicu, mobilisale novo ljudstvo, stvarale svoju teritoriju i vodile svakodnevne borbe s NOVJ. I u drugim delovima Oblasni vođene su neprekidne borbe sa kontrarevolucionarnim snagama. Na početku februara snage Shabana Polluzhe imale su više od 5000 ljudi, a ukupan broj naoružanih odmetnika, koji su se borili protiv NOVJ, kretao se od 10.000 do 12.000. U borbi protiv njih učestvovala su kosovskometohijske, srpske, makedonske, crnogorske i jedinice NOV Albanije, jačine oko 30.000 boraca. Jedinice NOVJ bile su neprekidno u ofanzivi, razbijale su bande koje su se delile na manje grupe i kriale ispred potera.³⁵

Adem Voca je, konačno, sa grupom od šest balista likvidiran 10. februara, a Shaban Polluzha 21. februara. Deo njihovog ljudstva predao se, ali je u šumama i dalje ostao velik broj odmetnika. Osmog februara smenjen je sa dužnosti komandanta Operativnog štaba NOVJ za Kosovo i Metohiju Fadil Hoxha i na njegovo mesto imenovan Savo Drljević, pukovnik. Istog dana zavedena je vojna uprava čiji je komandant također bio Savo Drljević.³⁶

Ostaci kontrarevolucionarnih jedinica i dalje su pružali snažan otpor, ali se njihov broj, usled velikih gubitaka, neprestano smanjivao. Počeli su da izbegavaju borbe i da se kriju po šumama i zemunicama u blizini svojih kuća. Na Žegovcu se, oko sredine februara, skrivala grupa od 100, u širem rejonu Skopske Crne Gore oko 600, južno od Đakovice oko 500, u Šalji oko 80 i u Drenici nekoliko manjih grupa ukupne jačine više od 1000 naoružanih odmetnika. Njihova likvidacija trajala je do kraja rata, ali su se manje grupe održale i kasnije, cele 1946. i 1947. godine. Mnogi su bili prisiljeni da se predaju. Oni za koje je ustanovljeno da nisu počinili zločine, puštani su kućama, dok su ostali izvođeni pred sud.³⁷

Likvidacija kontrarevolucije, čiji je otpor imao izrazito antikomunistički i antijugoslovenski karakter, stvorila je uslove da se konsoliduje narodna vlast i da se pristupi obnovi. U novoj vlasti bili su zastupljeni pripadnici svih naroda i narodnosti: Srbi, Albanci, Crnogorci, Turci, Muslimani i ostali.

Formiranje ilegalnih komiteta

Kontrarevolucionarne se grupe protiv nove vlasti za sprovođenje separatističkih ciljeva nisu borile samo oružjem. One su i drugim putevima nastojale da podrivaju narodnu vlast, služeći se propagandom i širenjem lažnih informacija. Osnovna nada i dalje im je bila rasep između Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika, kao i predviđanje da se novi režim

³⁵ *Spasoje Đaković*, Sukobi na Kosovu, 244—50, Beograd 1984.

³⁶ Arhiv VII, NOR, k. 1411, 2/5—2; 14—4; 5/5—9; 9/5—9; 1/5—11; 10—5; k. 25A, 17/9.

³⁷ Isto, NOR, k. 1411, 2—10; 3—10; 5—10.

neće održati i da će se vratiti kralj Petar u Jugoslaviju i kralj Zogu u Albaniju. Pri tom su ukazivali na Grčku u kojoj su monarhofašisti uz pomoć Britanaca preuzeli vlast i započeli borbu protiv komunista.

Akcije kontrarevolucionarnih snaga nisu tekle spontano već su bile organizovane iz jednog centra. Glavni politički rukovodilac svih bandi bio je Imer Berisha, profesor, koji se nalazio u odmetništvu. On i kvislinški albanski kapetan Ali Riza na početku 1945. formirali su centralni komitet organizacije »Nacional demokratik Šiptar« (NDS) od ljudi koji su do tada bili u Drugoj prizrenskoj ligi i Balli kombëtaru i od proverenih italijanskih i nemačkih agenata. Na čelu komiteta bio je Halim Spahija, veletrgovac. On je do okupacije Kraljevine Jugoslavije živio u Kuksu (Albanija) i bavio se trgovinom. Imao je prodavnice u više gradova i bio glavni liferant za potrebe italijanske vojske. Veoma rano, na početku tridesetih godina, počeo je da radi za SIM i bio najjači oslonac kapetana Andela Antike u vrbovanju agenata i prikupljanju podataka iz Jugoslavije. Halim Spahija, uprkos takvoj prošlosti, odmah posle oslobođenja postao je prvi predsednik Sreskog NOO u Prizrenu.³⁸

Ortak Halima Spahije u trgovini, Hasan Rema, takođe je bio povezan sa SIM-om i pošto je često, zbog trgovačkih poslova, prelazio u Jugoslaviju, bio je zadužen za stvaranje obavestajne mreže na Kosovu i Metohiji. U toku rata uspostavio je vezu sa britanskim misijama u Albaniji. Kada je Italija kapitulirala, Nemci su zaplenili arhivu SIM-a i među saradnicima pronašli Hasana Remu. Prilikom hapšenja zaplenili su mu 20 zlatnih funti i posumnjali da je engleski čovek, ali se sve okončalo za 5—6 dana, pošto je Rema pristao da radi za Gestapo. Posle napuštanja zatvora, povezo se sa NOP-om, nakon toga je otišao u partizane i ubrzo zatim postao zamenik intendanta Glavnog štaba NOV i POJ za Kosovo i Metohiju. Iako formalno nije bio član CK NDS, Hasan Rema je sa Halimom Spahijom bio najistaknutija ličnost u organizaciji, jer je radio na osnivanju novih sreskih i opštinskih komiteta na terenu i na organizovanju mreže koja je prikupljala i predavala mu obavestajne podatke. Kada je Halim Spahija u proleće 1945. prešao u Albaniju, Rema je bio veza između njega i CK NDS.³⁹

U centralnom komitetu NDS bili su, pored Halima Spahije, Tahir Deda, Avdul Rexhepi i Hasan Rustemi, službenici Sreskog NOO u Prizrenu, Ibrahim Fishi, trgovac, Balija Maliqi, hodža, i Bahtijar Sokol Boshnak, sekretar Vakufa.⁴⁰ Oni su radili na formiranju sreskih komiteta NDS i to su postigli u većini srezova, vrbujući u njih uglavnom saradnike okupatora. Sreski komiteti zatim su formirali opštinske, a oni seoske i rejonske. U Prizrenu, Đakovici, Prištini i Peći formirani su i omladinski komiteti. Vrlo brzo celo Kosovo i Metohija bili su pokriveni mrežom komiteta i njihova se aktivnost osećala u mnogim društvenim oblastima.

Međutim, na sredini 1945, organi bezbednosti uspeali su da otkriju tu organizaciju. Pred sud su izvedeni svi članovi CK i većina članova ostalih komiteta, osim omladinskih. Odmah posle likvidacije te neprijateljske

³⁸ Isto, BJ, k. 61 g, 12/1—7.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, BJ, k. 61 g, 12/1—7; 12/1—8.

mreže, Imer Berisha, koji je i dalje ostao u odmetništvu i nije pao u ruke vlastima, zajedno sa fratrom Bernardom Lupijem, formirao je novu organizaciju pod nazivom »Besa kombëtar« (Nacionalni front). Zapravo je to bila ista organizacija sa nepromenjenim programom, a zašto je promenjeno ime odgovorio je na suđenju u Skoplju Kemal Iskenderi, jedan od najistaknutijih vođa. On je kazao da je na 3. kongresu balističkog pokreta rečeno kako je »Balli kombëtar« saradivao sa fašistima i Nemcima i da treba uzeti novi naziv kako bi se brže steklo poverenje.

Radi veće konspirativnosti osnovana su dva centralna komiteta, jedan u Skoplju koji je bio nadležan za područje Kosova i drugi u Prizrenu koji je obuhvatio Metohiju. Računalo se, ako bude otkriven jedan, drugi će preuzeti i njegove poslove. Novi centralni komiteti vrlo su brzo formirali mrežu sreskih, opštinskih, mesnih, rejonskih i omladinskih komiteta, nastavljajući intenzivnu neprijateljsku aktivnost.

Program i akcije balističkog pokreta

Balisti su u ilegali održali šest kongresa na kojima su doneli program i utvrđivali zadatke, pa su u tom smislu izdavane direktive komitetima. Tako je, pored ostalog, bilo predviđeno da se ne održavaju nikakve veze sa četnicima, da se što veći broj članova organizacija ubacuje u organe narodne vlasti, rukovodstva KPJ, Narodnog fronta i druge ustanove i legalne organizacije i da se prikupi što više oružja. Već u prvoj instrukciji naloženo je članstvu da prikuplja podatke o streljanim Albancima sa svim generalijama i da spiskove dostave na određenu vezu. Takođe je data instrukcija o prikupljanju pomoći za bande i pribavljanju drugih obavestajnih podataka. Organizacija je širila propagandu protiv mobilizacije za NOV, odnosno JA, klevete o prilikama u Jugoslaviji i posebno isticala parolu »Kosovo i Metohija Albaniji« kao i »Ne dozvolimo povratka naseljenika«.

Balisti su se, 22. oktobra 1945, obratili generalu Hodžstonu, šefu britanske vojne misije u Tirani, zahtevajući oružje i opremu, jer je, navodno, njihova vojska spremna za borbu protiv komunista i Slovena. Inače, pismo je bilo ispunjeno neistinama o položaju Albanaca, a o nizu ratnih zločinaca poimenično se govori kao o »narodnim borcima«. Takođe se nabrajaju borbe protiv JA, pri čemu se daju lažni, veoma visoki gubici, dok su sopstveni svedeni na smešno nisku brojku. Balisti su, kako je utvrđeno, održavali vezu i sa turskim konzulatom u Skoplju i bez prekida kontaktirali sa poznatim ratnim zločincima koji su izbegli u Grčku i borili se na strani monarhofašista.

U navedenom pismu balisti su zahtevali slobodu i nezavisnost za albansku zemlju, razumevajući pod tim sva mesta u kojima Albanci čine većinu od najmanje 60 odsto stanovništva. Takvu granicu trebalo je da uspostave primenom oružja. Kada se to ostvari, onda su predlagali razmenu stanovništva i stvaranje etnički čiste Albanije. Treba istaći da su oni kao Albance tretirali i Muslimane u Novopazarskom sandžaku.⁴¹

⁴¹ Isto, BJ, k. 61 g, 12/1—18—22.

Da bi svoje zadatke što uspješnije obavljala, »Besa kombëtar« je pri svim sreskim komitetima formirala posebna tela pod nazivom »Sigurimi politik« (Politička bezbednost) ili skraćeno SIP. Ta su tela obezbeđivala članove komiteta, ali i pribavljala podatke o odnosu pojedinaca prema Jugoslaviji, formirajući neku vrstu dosjea.⁴²

»Nacional demokratik Shiptar« i »Besa kombëtar« uspjeli su da u svoja rukovodstva i članstvo uključe i izvestan broj članova KPJ i SKOJ-a. Može se konstatovati da je i direktiva o uvlačenju u narodnu vlast uspješno sprovedena, o čemu govori podatak da je u komitetima bilo pet predsjednika, jedan potpredsjednik, dva člana izvršnih odbora sreskih NO odbora i 24 službenika sreskih NO odbora. Prosvetnih radnika takođe je bilo 24, sveštenika 17, a učenika i studenata 38, pretežno u omladinskim i ženskim komitetima. Bilo je i više oficira, komandira milicije i milicionera, pravnika, zatim jedan sekretar sreskog komiteta KPJ i jedan šef odseka za unutrašnje poslove. Naročito veliku korist balisti su imali uvlačenjem u svoje redove opunomoćenika UDB-e za Drenicu⁴³ i sekretara Oponomoštva UDB-e u Uroševcu. Oni su im otkrili mrežu poverenika, obavještavali su bande o kretanju potera, planovima zaseda i o svim ostalim akcijama državnih organa.

Balistička propaganda imala je i u 1946. godini prilično jak uticaj na nepismene seoske mase. O tome rečito govori primer Xhafera Sheme, sekretara partijske ćelije, i u isto vreme sekretara jednog Mesnog narodnog odbora. On je na mesnoj konferenciji Narodnog fronta rekao da su Englezi već zauzeli deo Albanije i da će za nekoliko dana stići na Kosovo i Metohiju. Pozvao je ljude da se odmetnu i već sa konferencije 24 su čoveka, među kojima je bio još jedan član KPJ i nekoliko poštenih građana, otišla u šumu i priključila se bandama. U istom srezu, u selu Svrke, odmetnuli su se svi odrasli muškarci.⁴⁴

Osim rukovođenja borbom protiv NOVJ, po nalogu organizacije ubijeno je više oficira JA i UDB-e, političkih radnika, odbornika i drugih aktivista. »Nacional demokratik Shiptar« organizovao je ubistvo sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju Miladina Popovića, koji je gotovo tri godine rata proveo u Albaniji, gde je pomagao tamošnjim komunistima. Pored ostalog, atentati su imali za cilj da unose nemir među građanstvo i da destabilizuju narodnu vlast.⁴⁵

Značajan je i rezultat koji su balisti ostvarili u odvrtačanju od mobilizacije, organizovanju dezerterstva i drugih vidova sabotiranja ratnih napora. U Đakovici su, pod rukovodstvom balista, 11. marta 1945, održane demonstracije žena protiv mobilizacije u NOVJ. U jedinicama je dolazilo do masovnih dezertiranja. Omladinski bataljon 1. kosovskometohijske brigade, sastavljen od novomobilisanih boraca, odmetnuo se i prišao balistima kompletan na čelu sa komandantom i komandirima četa, 24. januara 1945. Iz 3. kosovskometohijske brigade, 13. marta, odjednom je

⁴² Fašističke i profašističke organizacije i banditizam u Jugoslaviji, štampano kao rukopis, 364, Beograd 1953.

⁴³ Arhiv VII, BJ, k. 61 g, 12/1—1—60.

⁴⁴ Isto, BJ, k. 61 g, 12/1—1—31.

⁴⁵ *Borba*, Beograd, 27. januar 1947.

dezertiralo i odmetnulo se u šumu 460 boraca iz 4. bataljona, a 13. aprila ta je brigada rasformirana zbog slabog moralnog stanja, dezertiranja i neuspeha u borbama. Dezertiranja su bila svakodnevna pojava, a bilo je više slučajeva da su seoske ili partizanske straže za vreme borbi pucale u leđa svojim saborcima.⁴⁶

Neprijateljska propaganda i uticaj prostirali su se i na kosovskometohijske jedinice van Kosova i Metohije. O tome govori pobuna u jednoj albanskoj dopunskoj brigadi u Vršcu, 19. februara 1945. U borbi u krugu kasarne pobunjenici su imali pet poginulih, ali su se probili prema Alibunaru. Tu su ih jedinice NOVJ sačekale i primorale da polože oružje. Vraćeni su u Vršac gde su nastavili sa obukom, a 11 je organizatora osuđeno i streljano.⁴⁷

Bilo je i obratnih primera da su balisti dezertirali i prilazili NOV. To se dešavalo u vremenu kada je situacija postajala jasnija i kada su balisti ostali bez izgleda da ostvare svoje ciljeve. Postupak prema onima koji su se predavali, isključujući pojedinačne ekscese, bio je blag. Ako nisu želeli da ostanu u NOV, puštani su kućama.

Zaključak

Oružana kontrarevolucija suzbijena je do sredine 1945. ali su manje ili veće grupe opstale i kasnije. One su se, uglavnom, krile pred poterama kod svojih rođaka, jer je pokret kao celina ostao bez šire podrške u masama. Sve u svemu, likvidacijom kontrarevolucionarnih ostataka završen je jedan iscrpljujući period u kojem su pale značajne ljudske žrtve i izgubljena velika materijalna dobra. Za vreme od kraja rata 15. maja 1945. pa do kraja 1946, čak i u 1947. godini može se reći da je predstavljalo nastavak borbe protiv ostataka izdajničkih grupa i pojedinih saradnika okupatora, pošto su ti elementi, svesni svoje krivice, ostali najuporniji, ali ne više u borbi za vlast, već u borbi za očuvanje golih života.

Međutim, ilegalne organizacije su se i posle likvidacije »Bese kombëtar« u drugoj polovini 1946. obnavljale, ali sa malim brojem članova, bez šire podrške i nesposobne za veće akcije. Stabilizovana narodna vlast uz podršku naroda uglavnom ih je otkrivala i onemogućavala. Zbog toga se i aktivnost prenosila na Zapad, među emigraciju izbeglu s nemačkim jedinicama posle oslobođenja. Tamo je pod raznim nazivima osnovano više organizacija ali sa zajedničkom ideološkom platformom u kojoj je ispoljavan antikomunizam i kao cilj postavljeno otcepljenje delova Srbije, Makedonije i Crne Gore od Jugoslavije i njihovo pripajanje etnički čistoj Velikoj Albaniji. Njihovu aktivnost u periodu hladnog rata podsticale su dobrim delom neke zapadne obaveštajne službe.

U emigraciji su se u istom frontu našli bivši pripadnici SS-divizije »Sken-derbeg«, članovi »Bali kombëtara«, »Kosovskog komiteta«, »Albanskog

⁴⁶ Arhiv VII, NOR, k. 1411, 1/6—12; 12—6, k. 1079, 50/3—3.

⁴⁷ Isto, k. 222, 48/1—1/III; 50/1—1/III; 1/1—1/IV.

narodnog saveza« i Druge prizrenske lige, monarhisti, bivši kvislinški ministri, feudanci i propali političari. Oni su obnavljali stare i formirali nove organizacije, često se fuzionisali ili delili, mnogo što su menjali ali su separatistički ciljevi ostajali. Xhafer Deva, ličnost broj jedan pod nemačkom okupacijom, izjavio je 1966. godine kako on nema ništa protiv današnje Albanije, koja je nezavisna država, a ukoliko bi je Jugoslavija napala on i njegovo društvo okupljeno u Trećoj prizrenskoj ligi, formiranoj u SAD, pružili bi joj pomoć.⁴⁸

Ta je izjava karakteristična, jer su se posle 1948. godine emigrantske organizacije Albanaca na zapadu sve više i više nalazile na istim, naravno antijugoslovenskim pozicijama, kao i zvanična Tirana. Dok su do 1948. godine napadale i albansko rukovodstvo i komunizam, posle toga među njima nastali su novi odnosi, čije je osnovno obeležje pothranjivanje velikoalbanskog nacionalizma i raspirivanje mržnje prema Slovenima, posebno prema Srbima i Crnogorcima.

⁴⁸ Kao nap. 2, str. 257.